
C.P.W.M. Adang, Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible from Ibn Rabban to Ibn Hazm

Review by: שמעון שטובר

Zion / ציון, Vol. (תשנ"ה) ג' , חוברת ג' (ס'), pp. 353-356

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042608>

Accessed: 01/12/2011 16:57

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

Camilla P.W.M. Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible from Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Nijmegen, 1993, 337 pp.

יהדות ויהודים תפסו מקום נכבד בספרותה של דת האסלאם, מאז צמחה דת זו בצל המורשת היהודית.¹ דמויות ואידיאות מקראיות הופיעו בקוראן לרוב, וממנו עברו אל ענפים נוספים של ספרות דתית זו ו'אזורת' בהם. ואולם, ההתייחסות אל הנושאים היהודיים היתה תמיד אמביוולנטית, גם לאחר שנתגבשה במדינות המוסלמיות, במאות הראשונות להג'רה, מדיניות מוגדרת כלפי היהודים ככני עדת חסות. המונוגרפיה שלפנינו, שהיא נוסח מתוקן של חיבור לשם קבלת תואר דוקטור,² מאפשרת לקרוא להתוודע בצורה בהירה אל הלבטים הללו של המוסלמים ואל טיב העמדות שנקטו. החוקרת סרקה בשקידה כתבים של אינטלקטואלים מוסלמים בני המאות ה'ט'-ה'י"א ודלתה מתוכם נתונים על היהודים והתנ"ך (בנוסחו העברי), נתונים שמשכו את תשומת לבם של אותם מחברים. על בסיס נתונים אלה היא ניגשה לשרטט קווים לדמות דיוקנה הדתי של החברה היהודית בארצות האסלאם ולדון בתשתית המקראית של תרבותה, כפי שאלה השתקפו בספרות המוסלמית. נעיין עתה בתכניה של המונוגרפיה. פרק הפתיחה של הספר דן בדרכי העברתם וקליטתם של נתונים מקראיים באסלאם הקדום. מידע זה הגיע אל המוסלמים בני הדור הראשון באמצעותם של יהודים ונוצרים, לרוב מתאסלמים חדשים, משום שהמוסלמים בעצמם לא שלטו בעברית או בארמית. נראה שהניסיונות לברר ולדעת מה מצוי בכתבי הקודש לא נתקלו בהתנגדות מצד האליטה הדתית המתהווה.³ אדרבה, ראשוני המוסלמים, כולל מוחמד עצמו, חיפשו אותות מקראיים המבשרים את נבואתו של מוחמד. קליטת הנתונים המקראיים יצרה ספרות מגוונת, שבבסיסה אגדות יהודיות ונוצריות שהולבשו לבוש אסלאמי. מכלול סיפורי זה, שכונה בשם 'אסראיליאת', הלך והתרחב, ובתקופה מאוחרת יותר נתקל בהסתייגות גוברת מצדם של תיאולוגים מוסלמים. מכל מקום, השפעתן של ה'אסראיליאת' ניכרת גם בחיבורי הסופרים שהיו מושא מחקרה של אדנג.

בפרק השני תיארה המחברת בקצרה את תשעת המחברים העומדים בבסיס מחקרה ואת חיבוריהם. המוקדם שבהם הוא עלי אבן רבאן אלטברי (810-865). אחריו באים הקאדי אבן קתיבה, ההיסטוריון אליעקבי ופרשן הקוראן מוחמד בן ג'ריר אלטברי שחיו אף הם במאה ה'ט'; הגיאוגרף-ההיסטוריון אלמסעודי, התיאולוגים אלמקדסי ואלבקלאני בני המאה ה'י'; המדען-הכרונוגרף אלבירוני והתיאולוג אבן חזם, שנפטרו סביב אמצע המאה ה'י"א. במסגרת הקורפוס של אדנג נכללו חיבורים שענו על הקריטריונים הבאים: יש בהם דיונים נרחבים בהיסטוריה המקראית, ונעשה בהם שימוש בחומר מקראי או תיאור נרחב של אמונות ודעות ושל פולחנות יהודיים. בין ה'אנרים' השונים של הספרות המוסלמית,

1 כך אפיין ש"ד גויטיין את הדת שנולדה בארץ ערב. ראה ספרו: האסלאם של מוחמד – כיצד נוצרה דת חדשה בצל היהדות, ירושלים תשט"ז.

2 שהגישה אדנג בשנת 1993 לאוניברסיטה הקתולית שבניימיכן.

3 ראה: M.J. Kister, 'Haddithū 'an banī isrā'īla wa-lā ḥaraja', *Israel Oriental Studies*, II (1972), pp. 226-238; וכן החזית' משמו של אבו הרירה, שלפיו הנביא התיר לספר מסורות על בנו אסראיל, שהובא אצל מחמד אלד'הבי, מיזאן אלאעתדאל פי נקד אלרג'אל, מהדורת מ' בדר אלדין אלנעסאני, מצר 1325 (הג'רה), ב, עמ' 265 (מס' 4868).

שאליהם משתייכים החיבורים הנדונים: היסטוריה וכרונולוגיה, פולמוס ואפולוגטיקה, כלאם ותפסיר.⁴ הפרק השלישי הוקדש לתיאור העדות היהודיות, אמונותיהן ופולחניהן, כפי שהובאו אצל הסופרים הללו. עלי אבן רבאן הגדיר את היהודים כבני אומה המחזיקה בספרי הנביאים, שבהם מסופר כיצד חלה קיללתם של הנביאים עליהם. ואכן, האל זנח אותם לעולמים, פיזר אותם על פני הארץ, כיבה את אורם ונשבע שלא ישוב עוד לחוננם. רוב המחברים האחרים לא הסתפקו בשרטוט כזה, השאוב בעיקרו מן התיאולוגיה הנוצרית. קצתם רשמו את תולדות ישראל בתקופת המקרא, החל בבריאה וכלה בחורבן הבית הראשון ושיבת ציון שלאחריו. העניין שגילו בפרקי היסטוריה אלה נבע מתפיסת האסלאם, שכמה מאבות העולם (אדם, אברהם, ישמעאל וצאצאיו) נחשבו לאבותיו של מוחמד, ובספרי התורה והנביאים שחברו בתקופה זאת הוטרמו רמזים בדבר שליחותו הנבואית של מייסד האסלאם. כל הסופרים (מלבד אבן קתיבה ואלטברי) התעניינו גם בקהילות היהודיות שחיו תחת שלטון האסלאם. הם ציינו את החלוקה לעדות הדתיות הבאות: הרבנית (בלשונם: אשמעת'א, אלשמעניה [מלשון שמעתתא?])⁵, הקראית (שנודעה כענאניה, מילאדיה או אלקראא) והשומרונית. אלבקלאני ואבן חזם הזכירו גם את העסאאיה, חסידי של אבו עיסא אלאצפהאני, בני כת סינקרטיסטית שזווגו לדת היהודית אמונה בנבואתם של ישו ושל מוחמד. אבן חזם הוסיף גם את כת הצדוקים, שחיה בתימן (!) והאמינה שעזרא הוא בן אלוהים. כן תיארו הסופרים מצוות מן הדת היהודית (תגים וצומות, תפילה, דיני שחיטה) ואת שיטות החישוב של הלוח העברי (במיוחד עשה זאת אלברוני). יש ביניהם שתיארוהם חפים מהתייחסות פולמוסית, כגון אליעקבי, אלמקדסי ואלברוני. כנגדם בולט אבן חזם, שכל כתיבתו נושאת אופי פולמוסי, חריף ותוקפני.

בפרק הרביעי בדקה אדג באיזו מידה הכירו הסופרים המוסלמים את כתבי הקודש והאם היתה להם ידיעה כלשהי של הלשון העברית. היא הניחה, כי במאות הראשונות להג'רה לא היה בנמצא תרגום ערבי של התנ"ך (לפחות בארצות המזרח המוסלמי), ולכן המחברים בני המאה ה' נזקקו לאוספים של עדויות וסיפורים מן ההיסטוריה המקראית שמקורותיהם היו נוצריים. אחדים הסתפקו בדליית חומרים מקראיים מן הספרות המוסלמית. הגדיל לעשות מכולם אלמקדסי, שהמובאות בספרו, 'כתאב אלתמהיד', מעידות על ידע טוב של מבנה המקרא וחלוקתו. הוא אף העתיק בספרו צירופים מקראיים ככתבם וכלשונם בעברית ותרגמם לערבית. היו לו (וכמוהו לאלברוני ולאבן חזם) ככל הנראה אינפורמנטים יהודים בני סמכא.

בפרק הבא התמקדה אדג בשני נושאים שעלו בעקבות הפולמוס האנטי-מוסלמי. האחד, הוכחות שהמציאו המוסלמים לנבואתו של מוחמד מן המקרא; והאחר, הניסים שיוחסו לו לצורך אישוש נבואתו. בביוגרפיה הקדומה של מוחמד נמסר, כי יהודי אלמדינה תבעו ממנו סמוך לבואו אל עירם לתמוך את טענתו לנבואה בניסים או באסמכתאות מקראיות. עמדתם של המוסלמים בוויכוחים הבין-דתיים היתה נחותה, כל עוד לא יכלו לספק הוכחות טקסטואליות להופעת נביאם. מצבם שפר למן המאה ה'ח', כשהחל להיבנות מאגר ראיות המיוסד על פסוקים מכתבי הקודש. חמישה מתוך תשעת המחברים טרחו וגיבשו אוסף מרשים של אסמכתאות, שהסתכם בשבעים וחמש מובאות מן המקרא (החשובות שבהן נמצאו בספרים בראשית, דברים, ישעיהו ותהלים).⁵ התפתחות דומה חלה בסוגיית הניסים.

4 ככל אחד מן הפרקים הבאים של המונוגרפיה נדונו הנושאים על פי סדר המחברים המופיע לעיל.

5 ראה הנספחים בספרה של אדג, עמ' 271–285. רשימה המכילה חמישים ושישה פסוקי מקרא, שהוסיפו

בקוראן הוגדר מוחמד כשליח שבא להזהיר ולהתריע (נד'יר). האותות שמורים אצל אללה, ואין צורך, לכאורה, להציגם. אך עד מהרה באה האגדה העממית ומילאה פער זה, כשרוממה את הנביא כמחולל ניסים. גם הספקות שהעלו בני עדות החסות בדבר תקפות שליחותו של הנביא דחפו את המחברים הללו לייחס לו עשיית מופתים. מוסכם על כל הכותבים המוסלמים, כי הגדול מכולם הוא 'אעג'אז אלקוראן', נס בריאת הקוראן בלשון צחה שאינה ניתנת לחיקוי. בפרק הזה הביאה אדנג את טענותיהם הפולמוסיות של הוגים יהודים בשאלת נבואתו של מוחמד, מהם מתכלמון, כאלמקמין, רב סעדיה גאון ואלקרקסאני, ומהם פרשני מקרא קראיים כדניאל אלקומסי, יפת בן עלי וסלמון בן ירוחם.

אדנג גם עסקה במתקפה המוסלמית על סמכותה של תורת ישראל ועל מהימנותה. הפרק השישי דן בטענה הנחרצת, כי תוקפה של התורה פג מאז הופעת מוחמד. הבשורה הדתית שהביא עמו הפקיעה את קודמותיה. אמנם, עקרון הביטול (נסח') הוא אימננטי לאסלאם והוא הוחל שם על פסוקי קוראן מסוימים. ואולם, יישומו הגורף על תורת ישראל (ועל הברית החדשה) הוא אחד הסימנים המובהקים של תביעת האסלאם לבלעדיות ולטוטליות. רוב המחברים המוסלמים הנדונים הצביעו על פגמים בתורה המצדיקים את ביטולה. לדעת אבן רבאן, העולם ציפה לתורה חדשה, שכן זאת היהודית מלאה קללות וחומרות ואילו הקוראן כולו סליחה ורחמים. יתרה מזאת, הצידוק לעקירתה המוחלטת של תורת ישראל נובע ממנה ובה. משלל הראיות שמצא אבן חזם בתורה המורות על ביטולה נביא שתיים שהן אחת. אברהם הצהיר כי נשא את אחותו, שרה, לאשה, ויעקב לקח לו שתי אחיות לנשים. אם היו אלה דינים, בא משה ואסרם, כלומר ביטלם. לפנינו אפוא נסח' בתורה גופה, ומדוע – טען אבן חזם – לא נקיש ממקרים אלה על התורה כולה? גם כאן אדנג דנה במאמץ של רס"ג ואלקרקסאני להדוף את המתקפה המוסלמית בעניין ביטולה של התורה.

הפרק השביעי הוקדש לשינויים ולסילופים שחלו בטקסטים של המקרא המצויים בידי היהודים. שורשיו של טיעון זה, הבא לתמוך בביטולה של התורה, נעוצים כבר בקוראן. שם נזכרה חבורה שעסקה בסילוף (תחרוף) דברו של אללה, ופרשני הקוראן זיהו אותם באופן חד משמעי עם בני ישראל.⁶ רוב המחברים המוסלמים סברו, כי הסילוף נגע למשמעות הטקסט המקראי או לפירושו (תחרוף אלמצאני). דרך משל, היהודים הכחישו כי מוחמד נזכר בספר חבקוק, או לא הכירו בויהוי פארן עם מכה (אבן רבאן, אבן קתיבה ועוד). אך מן המחצית השנייה של המאה ה' ואלך חלה התמרה במהות ההאשמה. העיוות המגמתי של הטקסט, שנעשה כביכול בידי היהודים, הוחל מעתה על גופם של המקראות (תחרוף אלנץ). דעה זו ביטאו במפורש אלמקדסי ואבן חזם. המוסלמים איתרו גם את האשם בפגיעה הזדונית בטקסט של המקרא, הלא הוא עזרא הסופר. עם זאת, מנהיג יהודי זה כבר נזכר אצל אבן קתיבה כמי שהחזיר את עטרתה של התורה ליושנה, אחרי שנשרפה בידי נבוכדנאצר בימי חורבן הבית. אחריי חחרו החזיקו רוב המחברים בני המאות ה'ט'-ה'י"א ואף הרחיבו את סיפור עזרא, אך הם לא ייחסו כל משמעות שלילית לפעולת השיקום הדתית שביצע המנהיג היהודי בימי

מחברים מוסלמים בני המאות ה'י"ב-ה'י"ד, מצויה אצל א' שטראוס (אשתור), 'דרכי הפולמוס האסלאמי', ספר הזיכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, בעריכת ח'ז' הירשברג, נ"ה טורטשינר וב' קלאר, 'ירושלים תש"ז', עמ' 189-197.

6 סורת אלבקר, פסוק עה; ופירושו של אלטבר, ג'אמע אלביאן ען תאויל אאי אלקראן, קהיר, 1954, א, עמ' 366-369.

שיבת ציון. מהפך חריף חל אצל אבן חזם, ועזרא הפך ממחדש התורה ומשיב הודה והדרה לזייפנה ולמשחיתה.⁷ בספרו הגדול, 'כתאב אלפצל פי אלמלל ואל אהואא ואלנחל', יצא אבן חזם בהתקפה בוטה מאין כמוה על מהימנות נוסח המקרא שבידי היהודים ועל כלל אמונותיהם. ניתוח של יותר מחמישים פיסקות שבספרי התורה העלה, לדעתו, בכולן שלל טעויות ואי דיוקים, דברי כפירה (אנתרופומורפיזמים המיוחסים לאלוהים) ופגיעה בדמויות של נביאים. כל אלה פוזרים בטקסט ורובם מעשה ידיו של עזרא הסופר.

לאחר פרק הסיכום צירפה המתברת נספחים אחדים: מובאות מתיאור היהדות בספרו של אלמקדסי; תרגום העדויות 'המקראיות' שבספרו של אבן קטיבה 'דלאיל אלנבוה', המאמתות את שליחותו של מוחמד; וכן רשימת פסקי המקרא שהביאו המחברים המוסלמים כראיות מטרימות לנבואת מוחמד. ועתה הערה עקרונית לדרך דיונה של התוקרת בנושאי חיבורה. אדג נקטה לאורך הספר כולו בשיטה של דיון סגור, הרואה בכל פרק חטיבה הרמטית העומדת לעצמה, ואילו בתוך כל פרק הוצגה גישתו של כל מחבר ומחבר לנושא הפרק באופן פרטני. הקשרים וההשפעות שבין המחברים השונים וההתפתחות שחלה בעמדותיהם לא הובלטו דיים. לפיכך לא נתנה התוקרת דעתה לסתירה הקיימת בין שני הטיעונים הנדונים בזה אחר זה בפרקים ה-1 ולאפשרות יישובם. מחד גיסא העלו המחברים את הטיעון האפולוגטי, שהמקרא מאשש את נבואת מוחמד, ומאידך גיסא טענו כי המקרא חסר כל תוקף מאחר שהאסלאם ביטלו. בפרק 2 התבקשה הדגשתו של קו ההחרפה העולה מדברי המחברים, שלא הכירו בתוקפו של הטקסט המקראי, והיא אינה קיימת בו. אדג ראתה באבן חזם מחבר העולה מבחינות רבות על קודמיו, ובחרה להציגו כתוצר בשל ומשוכלל של פעולתם. ואולם, מבנה הספר שתואר לעיל מקשה על ראיית שמונה הסופרים שקדמו לאבן חזם כרקע אורגני שהצמיח אותו.⁸ נוסף שלוש הערות של השלמה ותיקון. לעמ' 90 (והערה 77 שם): הדברים שהביא אלמקדסי, כביכול, מספר יהושע אינם אלא דברי ה' שנאמרו ליהושע הכהן הגדול (זכריה ג, ז). לעמ' 145-149: יש להוסיף לתגובתו של רס"ג על טענת הביטול (נסח' אלתוראה) את דבריו בפירושו לפרשת העקידה.⁹ לעמ' 178: שריפת התורה המוזכרת ב"ז בתמוז איננה קשורה באגדה המוסלמית על האירוע של ימי חורבן הבית הראשון, אלא בתקופת השלטון הרומי בארץ. ראה: משנה, תענית ד, ו: ז'שרף אפסטמוס את התורה'.

מובן מאילו שאין בהערות הספרות האלה כדי לפגום בערכו הרב של החיבור. הבטים שונים של יחסי מוסלמים-יהודים בימי הביניים נדונו אמנם במחקריהם של מורחנים מן השורה הראשונה כגולדציהר, שריינר, פרלמן, שטראוס-אשתור ולצרוס-יפה. ואולם, בחינה מקפת של דרך ההתבוננות של אינטלקטואלים מוסלמים ביהדות במאות ה-10 וה-11 והדיון הממצה בבחינתם את כתבי הקודש היהודיים הינם בגדר השג נכבד של אדג.

שמעון שטובר

- 7 על כפל פניו של עזרא בספרות המוסלמית ראה: ח' לצרוס-יפה, 'עזרא - עזיר: גלגולו של מוטיב פולמוסי קדם-אסלאמי דרך האסלאם אל ראשית ביקורת המקרא', תרביץ, נה (תשמ"ז), עמ' 359-379.
- 8 אדג פרסמה בינתיים מחקר אינטגרטיבי על המחבר התשיעי שבמנוגורפיה הנדונה בזה. ראה מאמרה: 'יחסו של אבן חזם אל היהודים', פעמים, 61 (תשנ"ה), עמ' 37-48.
- 9 ראה: מ' צוקר, פירושי רס"ג לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד, עמ' 141-142, 401-402.